

„Trudny” temperament dziecka i jego związek ze stresem rodzicielskim w grupach rodziców wychowujących chłopców i dziewczynki

The child’s “difficult” temperament and its relation with parental stress in groups of parents bringing up boys and girls

Agnieszka Szymańska, Elżbieta Aranowska

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Instytut Psychologii

Summary

Aim. The aim of the research was to verify whether a child’s “difficult” temperamental traits: low flexibility, low perseverance, low good mood and high bad mood are related to parental discrepancy (defined as the distance between parental goals, i.e. the features that parents want to shape in the child and the level of child development in terms of the shaped features) and the difficulties parents experience in their relationship with child (parental stress).

Material and method. The study hypothesized that the child’s “difficult” temperamental traits are related to parenting discrepancies and the experienced parental stress. The study involved 319 parents of children aged 3–6 years old (144 girls and 175 boys). A Generalized *k*-Means Cluser Analysis conducted by data mining algorithms was used for the analysis.

Results. The study revealed, that: (a) higher parental stress is related to the negative mood of the children and the higher temperamental flexibility, (b) the lower parental stress is related to the higher positive mood in children. This relation occurs both in the group of parents raising boys and girls.

Conclusions. Parental stress is associated with the temperamental feature of mood. The lower the positive mood of the child, the more the parent experiences stress in relationship with their child.

Słowa kluczze: stres rodzicielski, „trudny” temperament, rozbieżność, data mining

Key words: parental stress, “difficult” temperament, parenting discrepancy, data mining

Wprowadzenie

Celem badania była analiza relacji „trudnego” temperamentu dziecka i jego związku z rozbieżnością rodzicielską (tj. dystansem między cechą, którą rodzic chce rozwinąć u dziecka, a rozwojem kształconej u dziecka cechy) i stresem rodzicielskim [1, 2].

Temperament dziecka może moderować wiele zachowań rodzicielskich [3–6]. Ma on znaczny wpływ na proces wychowania, który musi być dostosowany do możliwości dziecka [7–9]. Wiele z tych możliwości określa temperament dziecka [3, 10, 11]. Może on również określać sposób, w jaki rodzic doświadcza interakcji z dzieckiem, a zwłaszcza poziom stresu doświadczanego przez rodziców i dobrostan rodziców [12–16].

Rodzic może odczuwać satysfakcję lub trudności w relacji z dzieckiem w zależności od tego, czy uda mu się zrealizować cele wychowawcze [7]. Związek ten był już testowany w kilku badaniach, które wykazały, że jest on wysoki (powyżej 0,7) [1, 2, 17, 18]. Ale ów efekt może również zależeć od temperamentu dziecka. Rodzic, który wyznacza cel, np. chce rozwinąć u dziecka daną cechę, może doświadczyć subiektywnie zróżnicowanego uczucia trudności w zależności od temperamentu dziecka – szczególnie „trudnego” temperamentu.

Celem prezentowanych badań było sprawdzenie, czy „trudny” temperament dziecka jest związany z rozbieżnością i rodzicielskim stresem. Ważność tej tematyki tłumaczy się tym, że stres rodzicielski jest uważany za główną przyczynę powstawania błędów oraz zaburzeń w relacji wychowawczej, a w konsekwencji kształtowania zaburzeń osobowości u dzieci [18, 19].

Związek rozbieżności ze stresem rodzicielskim

Rozbieżność, określana również jako „odległość” [7] i używana jako pojęcie w psychologii wychowawczej, określa dystans celów rodzicielskich, tj. cech, które rodzic chce kształtować w swoim dziecku w trakcie procesu wychowawczego [20–23], oraz aktualnego stanu dziecka, tj. stopnia, w jakim dziecko rozwinęło dane cechy [7]. Rozbieżność wynika z obserwacji różnic i ma charakter czysto poznawczy. Gdy rodzice dostrzegają rozbieżność, ich motywacja do zmniejszenia tej rozbieżności się zwiększa i podejmują wysiłek, aby ją zredukować np. przez rozmowę z dzieckiem itd. Jeśli rodzic nie zdoła zmniejszyć rozbieżności, np. jeśli napotka przeszkody w postaci braku kompetencji lub zbyt dużej rozbieżności, może doświadczyć trudności i stresu psychicznego, z którymi będzie musiał sobie poradzić. Rodzice mogą zatem napotkać trudności z powodu niemożności zrealizowania swoich celów rodzicielskich. Ta hipoteza została już zweryfikowana, a wyniki stosownych badań opublikowano [18].

Gurycka podaje, że rozbieżność rodzicielska jest podstawową zmienną, od której należy rozpocząć analizę każdego procesu wychowawczego [7]. „Ważność tej zasady przy określaniu celu wychowawczego uruchamianego procesu tłumaczy się tym, że nieraz w zależności od stopnia odległości aktualnego stanu rozwoju danej cechy do wybranego celu trzeba wychowankowi dostarczyć specyficznych doświadczeń, innych niż wówczas, kiedy ta odległość byłaby mniejsza lub większa” [7, s. 140]. Rozbieżność między aktualnym a pożądanym stanem wyzwala stany motywacyjne

[24]. Kiedy na drodze do celu pojawiają się przeszkody, które uniemożliwiają lub opóźniają jego osiągnięcie, wywołują w rodzicu takie emocje, jak niepokój, irytacja i rozpacz [25, 26].

Zgodnie z koncepcją Guryckiej im większa odległość pomiędzy pożądanymi a rzeczywistymi cechami dziecka, tym większa postrzegana trudność rodzicielska (stres) [19]. Trudność w wychowaniu, jakiej doświadcza rodzic, jest stanem wewnętrznym – charakteryzuje się on napięciem i spowodowany jest trudną sytuacją, która może sprawić, że rodzic odczuwa potrzebę zmniejszenia rozbieżności [7, 24, 25, 27]. Jest to odpowiedź na rozbieżności na poziomie emocjonalno-motywacyjnym.

Rozbieżność zwiększa motywację rodziców, a także uruchamia siłę redukcji rozbieżności, np. przez rozmowy z dzieckiem.

Istnieją zatem teoretyczne podstawy, aby sądzić, że rozbieżność między celami wychowawczymi, tj. cechami, jakie rodzic chce kształtować w dziecku, a stopniem, w jakim dziecko rozwinęło te cechy i szybkość osiągnięcia celu (oczekiwania rodzica dotyczące postępów tego procesu), może być wyznacznikiem stresu rodzicielskiego.

„Trudny” temperament dziecka i jego związek z rozbieżnością i doświadczanym stresem rodzicielskim

Pojęcie temperamentu nie jest jednorodne, a naukowcy zorientowani biologicznie utożsamiają je z pojęciem osobowości [29–31]. Wspólne cechy tego konstruktów odnoszą się do uznania koncepcji temperamentu za uwarunkowaną genetycznie, zauważalną od wczesnego dzieciństwa i względnie stabilną cechą osobowości [32]. W latach siedemdziesiątych XX wieku powstały pierwsze teorie dotyczące temperamentu dziecka, w tym teoria temperamentu Thomasa i Chess [33, 34], rozwojowy model temperamentu autorstwa Rothbart i Derryberry’ego, koncepcja temperamentu Kagana oraz behawioralno-genetyczna koncepcja temperamentu Bussa i Plomina [32].

Koncepcja Thomasa i Chess jest szczególnie ważna dla analizy wpływu temperamentu dziecka na stres rodzicielski [33]. Dzięki pojęciu komplementarności temperamentalnej występującej między rodzicem a dzieckiem wyjaśnia ona możliwe przyczyny trudności w relacji z dzieckiem. Autorzy wyodrębnili dziesięć cech temperamentu:

1. Ogólny poziom aktywności (poziom energii, wigoru, aktywności motorycznej ujawnianej w działaniu).
2. Aktywność–sen (skłonność do częstej zmiany pozycji w czasie snu).
3. Zbliżanie–wycofywanie się (tendencja do poszukiwania nowych sytuacji, poznawania nowych ludzi).
4. Elastyczność–sztywność (łatwość przystosowywania się do zmian otoczenia).
5. Jakość nastroju (dominujący nastrój pozytywny lub negatywny).
6. Rytmiczność–sen (regularność w zakresie snu).
7. Rytmiczność–jedzenie (regularność w zakresie ilości spożywanej żywności).
8. Rytmiczność–codzienne nawyki (regularność w zakresie potrzeb fizjologicznych).
9. Skupienie (zdolność do koncentracji pomimo czynników zakłócających).
10. Wytrwałość (wytrwałość w wykonywaniu zadań w dłuższym okresie).

Według badaczy pewna kombinacja niektórych z tych cech (nastroju, elastyczności i wytrwałości) tworzy tak zwany profil „trudnego” temperamentu [35]. Owa kombinacja to profil charakteryzujący się niskim poziomem wytrwałości, niską elastycznością, niskim pozytywnym nastrojem i wysokim negatywnym nastrojem.

W jaki sposób taka kombinacja cech temperamentu wiąże się ze stresem rodzicielskim? Rodzic, którego dziecko ma elastyczny temperament, może doświadczać mniej trudności niż rodzic opiekujący się dzieckiem z temperamentem sztywnym. Uczucia rodzica mogą być subiektywne w tym sensie, że zarówno dziecko o sztywnym, jak i elastycznym temperamencie może być tak samo oddalone od rozwinięcia cech wyznaczonych w celach wychowawczych. Tyle że rodzic dziecka o elastycznym temperamencie może odnosić wrażenie, że proces rodzicielski nie jest tak trudny, że dziecko chętniej go słucha, stara się wypełniać jego polecenia i chętnie z nim współpracuje. Rodzic dziecka o niezbyt elastycznym temperamencie może mieć dokładnie przeciwne wrażenie.

Rodzice dzieci o elastycznym temperamencie mogą też odczuwać, że mają większy wpływ na dziecko. Bugental i wsp. [28, 36] wykazali, że gdy rodzice odnoszą wrażenie, że nie mają wpływu na wychowanie dziecka (lub ich wpływ jest ograniczony), wiąże się to z negatywnym postrzeganiem dziecka i stosowaniem wobec niego agresji słownej. Dzieci o wyższym poziomie wytrwałości mogą być bardziej konsekwentne i gorliwe w dążeniu do celu. Rodzice dzieci, które są zwykle w dobrym nastroju, mogą doświadczać mniej problemów rodzicielskich, ponieważ relacja z takim dzieckiem jest ogólnie łatwiejsza i przyjemniejsza niż relacja z dzieckiem o złym nastroju. Dlatego w badaniu testowano współwystępowanie tych cech temperamentalnych ze stresem i rozbieżnością rodzicielską (hipoteza H1).

Zarówno płeć dziecka, jak i jego wiek również mogą wpływać na związek między rozbieżnością a doświadczanym stresem rodzicielskim. Chłopcy częściej niż dziewczęta są klasyfikowani jako „trudni” [37]. W takim wypadku płeć dziecka może wchodzić w interakcje z temperamentem. Postrzeganie chłopców jako „trudniejszych” może być też związane z ich cechami temperamentalnymi, dlatego sprawdzenie interakcji między płcią a temperamentem dziecka wydaje się uzasadnione. Związek pomiędzy rozbieżnością a stresem rodzicielskim może różnić się w zależności od płci dziecka. Jest to druga hipoteza badawcza tego badania (H2).

Metoda badawcza

Cel badań i hipotezy

Celem badania była weryfikacja założeń dotyczących relacji „trudnego” temperamentu dziecka z takimi zmiennymi, jak rozbieżność rodzicielska i stres rodzicielski. Celem badania było udzielenie odpowiedzi na następujące pytania badawcze:

1. Czy istnieje związek między rozbieżnością rodzicielską, rodzicielskim stresem a trudnym temperamentem dziecka?
2. Czy istnieje związek między rozbieżnością rodzicielską, rodzicielskim stresem a trudnym temperamentem dziecka w grupach rodziców stratyfikowanych według płci dziecka?

Postawiono następujące hipotezy:

H1: „Trudne” cechy temperamentu dziecka są związane z większą rozbieżnością rodzicielską i większym rodzicielskim stresem.

H2: W grupach rodziców wychowujących chłopców i dziewczęta „trudne” cechy temperamentalne dzieci wiążą się z większą rozbieżnością rodzicielską i większym rodzicielskim stresem.

Zgoda komisji etycznej

Wszystkie procedury przeprowadzane w ramach badań były zgodne ze standardami etycznymi. Badanie naukowe uzyskało aprobatę Komisji Etyki.

Próba badana i procedura

Badanie przeprowadzono online na terenie Polski. Kwestionariusz dotyczący celów wychowawczych został zamieszczony na stronie internetowej. Na początku badania rodzice zostali poproszeni o skupienie się na dziecku, które obecnie uczęszcza do przedszkola, i udzielanie odpowiedzi na pytania dotyczące tylko tego dziecka. Ta procedura chroniła przed krzyżowymi odpowiedziami, jeśli rodzic miał więcej niż jedno dziecko. Badaniem objęto 319 osób, zarówno ojców, jak i matki przedszkolaków.

Wiek rodziców wahał się od 19 do 54 lat, największa grupa osób badanych była w wieku od 28 do 35 lat (grupa badana może być opisana jako grupa młodych osób dorosłych); moda wynosiła 33 lata, a mediana 27 lat.

W grupie badanej dominowały dobrze wykształcone osoby. Moda wskazuje, że największą grupę stanowili ludzie z wykształceniem wyższym (63,4% próby); 4,6% próby miało wykształcenie podstawowe i zawodowe; 29% miało wykształcenie średnie; 2,9% miało doktorat.

Badani pochodzili głównie z dużych miast (populacja miejska od 50 do 200 tysięcy stanowiła 22,3% próby, populacja miejska od 200 do 500 tysięcy stanowiła 11,4% próby, populacja miejska powyżej 500 tysięcy – 26,3% próby). W badaniu uwzględniono także osoby z obszarów wiejskich i małych miast (wiejskie – 13,1% próby, ludność miejska z miejscowości do 10 tysięcy mieszkańców – 6,9% próby, populacja miejska z miejscowości do 15 tysięcy mieszkańców – 20% próby).

W próbie była przeważająca liczba matek (90,3%) w stosunku do ojców (9,7%). Badana próba obejmowała podobną liczbę rodziców chłopców (175 chłopców, 54,9% badanej próby) i dziewcząt (144 dziewczynki, 45,1% badanej próby). Badaniem objęto rodziców przedszkolaków w wieku 3–4 lat (151 dzieci – 47,3% próby) i 5–6 lat (168 dzieci – 52,7% próby).

Rozkład płci dzieci w różnych grupach wiekowych był następujący: w grupie dzieci 3-letnich liczba dziewcząt wynosiła 34 (51,5% próby), a liczba chłopców 32 (48,5% próby); w grupie dzieci 4-letnich liczba dziewcząt wynosiła 34 (40% próby), a liczba chłopców 51 (60% próby); w grupie dzieci 5-letnich liczba dziewcząt wynosiła 52 (52,5% próby), a liczba chłopców 47 (47,5% próby); w grupie dzieci 6-letnich liczba dziewcząt wynosiła 24 (65% próby), a liczba chłopców 45 (34,8% próby).

Dzieci rodziców biorących udział w badaniu uczęszczały do przedszkoli publicznych (186 dzieci, 58,3% próby) oraz prywatnych (67 dzieci, 21% próby), katolickich i innych rodzajów przedszkoli (58 dzieci, 18,2% próby). Najwięcej dzieci uczęszczało do państwowych i prywatnych przedszkoli, mniej dzieci chodziło do przedszkoli katolickich, a najmniej do przedszkoli Montessori (te przedszkola są najmniej liczne w Polsce).

Metoda analizy danych

Generalized *k*-Means Cluster Analysis – przeprowadzona przez algorytmy asocjacyjne data mining – była metodą wybraną do analizy danych w celu określenia relacji między temperamentem dziecka, rozbieżnościami rodzicielskimi i doświadczanym stresem rodzicielskim. Zastosowanie tej metody klastrowania może dostarczyć cennych informacji o tym, jaki odsetek populacji ma wysokie, średnie i niskie wartości w analizowanych zmiennych. Analiza skupień grupuje osoby badane w klastry ze względu na ich podobieństwo w wynikach we wszystkich zmiennych [38].

Narzędzia pomiarowe

Skala rozbieżności i jej właściwości psychometryczne

Skala rozbieżności została stworzona specjalnie z myślą o pomiarze celów wychowawczych rodziców oraz dystansu między celami wychowawczymi (cechami osobowymi, które rodzic chce rozwinąć u dziecka) i aktualnym poziomem rozwoju dziecka w zakresie tych cech [17, 18]. Składa się z 12 pytań ułożonych w pary. Każda para mierzy cel rodzicielski. Pierwsze pytanie w każdej parze dotyczy samego celu wychowawczego (Załącznik 1) – rodzice proszeni byli o wyszczególnienie cech, które chcieliby, aby ich dziecko rozwinęło (nie było przewidzianej przez badacza puli cech, tj. rodzice nazywali je samodzielnie). W tym samym czasie, na skali od -7 do 7 , rodzice szacowali, jak bardzo chcieli, aby dziecko rozwinęło pożądaną cechę. Drugie pytanie w każdej parze dotyczyło stopnia, w jakim dziecko miało już rozwiniętą daną cechę. Na skali od -7 do 7 rodzice szacowali stopień, w jakim dziecko rozwinęło wymienione przez nich cechy. Trzy pary pytań dotyczyły cech pozytywnych (cech, które rodzice chcieli, aby dziecko rozwijało), a trzy inne cech negatywnych (cech, które nie były pożądane przez rodzica).

Odległość pomiędzy celem rodzicielskim a obecnym poziomem rozwoju dziecka mierzono za pomocą kwadratu odległości euklidesowej i uzyskano sześć pomiarów (trzy dla pożądanych cech i trzy dla cech niepożądanych).

Rzetelność

Skala charakteryzuje się wysoką rzetelnością w sensie zgodności wewnętrznej α -Cronbacha = 0,815. Zważywszy na to, że skala posiada tylko sześć pozycji, jej rzetelność nie wynika z wielości itemów, lecz z ich silnego skorelowania, które waha się od 0,533 do 0,635. Współczesna miara rzetelności, jaką jest współczynnik korelacji wewnątrzklasowej, wyniosła $RO2 = 0,423$. Według współczynnika skala posiada umiarkowaną rzetelność.

Eksploracyjna analiza czynnikowa

W celu oszacowania trafności czynnikowej skali przeprowadzono eksploracyjną analizę czynnikową (*Exploratory Factor Analysis* – EFA). Miara adekwatności próby K-M-O wyniosła 0,768; pozycje testowe są silnie ze sobą skorelowane, a zatem mierzą tę samą cechę [39]. Test sferyczności Bartleeta wyniósł $\chi^2(15) = 543,329$; $p < 0,001$. Pierwszy czynnik objaśniający 30,449% wariancji wszystkich wyników to czynnik mierzący rozbieżność od cech niepożądanych przez rodzica (pozycje: rozb4 – rozb6). Czynnik drugi objaśniający 29,873% wariancji to czynnik mierzący rozbieżność od cech pożądanых przez rodzica (pozycje rozb1 – rozb3).

Skala doświadczanej trudności wychowawczej (stresu)

Skala mierzy poziom (nasilenie) odczuwanej przez rodzica trudności w relacji z dzieckiem. Trudność ta rozumiana jest jako wewnętrzny stan rodzica charakteryzujący się napięciem, które swoje przyczyny ma w procesie wychowawczym i wynika z relacji z dzieckiem. Doświadczając trudności to zatem doświadczając stanu wewnętrznego napięcia uwarunkowanego – w tym wypadku czynnikami związanymi z wychowaniem dzieckiem. Pytania skali umieszczone zostały w Załączniku 2.

Rzetelność

Rzetelność tego narzędzia obliczono metodą alfa Cronbacha, która dla skali wynosi $\alpha = 0,965$. Jest to bardzo wysoka rzetelność, zważywszy na to, że w skali znajduje się jedynie 8 pozycji. Ta wewnętrzna spójność narzędzia wynika z silnego skorelowania pozycji między sobą, a nie z ich wielości. Pozycje są silnie skorelowane od 0,676 do 0,908. Współczynnik korelacji wewnątrzklasowej $RO2 = 0,775$.

Eksploracyjna analiza czynnikowa

W celu sprawdzenia trafności czynnikowej przeprowadzono obliczenia z wykorzystaniem analizy czynnikowej, której celem jest redukcja zmiennych ze zbioru wejściowego do ich mniejszej liczby według zasady, że przynależność pozycji do zbioru mniejszej liczby nowych zmiennych połączy metacecha.

Miara adekwatności próby K-M-O wyniosła 0,935; wysoki wynik oznacza, że macierz korelacji wyraża strukturę zmiennych zależnych, pozycje testowe są silnie ze sobą skorelowane, a zatem mierzą tę samą cechę. Test sferyczności Bartleeta $\chi^2(28) = 2207,317$; $p < 0,001$. Na podstawie tego wyniku można założyć strukturę podobieństwa zmiennych i zasadne jest wyprowadzanie analizy czynnikowej.

Analiza czynnikowa (metoda Varimax) dla skali wykazała istnienie jednego czynnika wyjaśniającego łącznie aż 74,966% wariancji wszystkich wyników. Ze względu na wyłoniony jeden czynnik analiza nie przeprowadziła rotacji.

Skala temperamentu dziecka DOTS-R

Do pomiaru temperamentu dziecka wykorzystano zmodyfikowany kwestionariusz wymiarów temperamentu autorstwa Windle'a i Lerner'a, adaptowany do warunków polskich [34]. Pytania kwestionariusza DOTS-R mierzą 10 cech temperamentu (zob. podrozdział „*Trudny*” *temperament dziecka i jego związek z rozbieżnością i doświadczanym stresem rodzicielskim*).

Kwestionariusz składał się z 53 pytań. Do analiz wybrano tylko te skale, które wydawały się istotne z punktu widzenia analizowanego zagadnienia tudnego temperamentu. Były to skale: (a) elastyczności-sztywności (w celu stwierdzenia ogólnej plastyczności dziecka w przystosowywaniu się do nowych sytuacji), (b) jakości nastroju oraz (c) wytrwałości.

Sprawdzono parametry psychometryczne skal narzędzia DOTS-R. Zarówno skala elastyczności temperamentalnej, jak i skala wytrwałości charakteryzowały się dobrymi parametrami. Natomiast skala nastroju miała niższe parametry rzetelności, co wynikało z jej dychotomiczności [31]. Pięć pozycji mierzyło dobry nastrój, a pięć negatywny nastrój dziecka. Pomimo odwracania klucza zgodnie z zaleceniem autorów [31] skala nadal miała słabą rzetelność na polskiej próbie. Podjęto próbę rozdzielania tych pytań. Okazało się, że rozdzielając skalę narzędzia nastroju na wymiar nastroju pozytywnego i negatywnego, uzyskano bardzo dobre miary rzetelności, dotyczyło to szczególnie współczynnika korelacji wewnątrzklasowej.

Rzetelność skali elastyczności–sztywności temperamentalnej

Wysokość estymatora α Cronbacha dla pięciu pozycji wyniosła $\alpha = 0,807$. Jest to rzetelność zadowalająca. Wartość współczynnika korelacji wewnątrzklasowej (0,455) z prawdopodobieństwem 95% znajduje się w przedziale od 0,409 do 0,503.

Rzetelność skali dobrego nastroju

Wysokość estymatora α Cronbacha dla pięciu pozycji wyniosła $\alpha = 0,930$. Jest to rzetelność bardzo dobra. Wartość współczynnika korelacji wewnątrzklasowej (0,727) z prawdopodobieństwem 95% znajduje się w przedziale od 0,694 do 0,759. Rzetelność ta jest bardzo dobra.

Rzetelność skali złego nastroju

Wysokość estymatora α Cronbacha wyniosła $\alpha = 0,616$ dla dwóch pozycji. Jest to rzetelność zadowalająca. Wartość współczynnika korelacji wewnątrzklasowej (0,445) z prawdopodobieństwem 95% znajduje się w przedziale od 0,363 do 0,519.

Rzetelność skali wytrwałości

Wysokość estymatora α Cronbacha dla skali wytrwałości wyniosła $\alpha = 0,751$ dla czterech pozycji. Jest to rzetelność zadowalająca. Wartość współczynnika korelacji wewnątrzklasowej (0,430) z prawdopodobieństwem 95% znajduje się w przedziale od 0,379 do 0,482.

Wyniki

Związek między stresem rodzicielskim a rozbieżnością rodzicielską w całej badanej próbie oraz w grupie rodziców wychowujących chłopców i dziewczynki

Pierwszym krokiem analizy było zbudowanie jednopozomowego modelu regresji w celu obliczenia siły związku między stresem rodzicielskim a rozbieżnością dla całej próby. Po kolei zbadano, jak zmieniała się ta relacja w grupach stratyfikowanych według płci i wieku dziecka. W tym celu zastosowano prostą metodę regresji, w której rozbieżność była predyktorem, a stres rodzicielski był zmienną zależną.

Model okazał się statystycznie istotny: $F(1,318) = 150,913$; $p < 0,001$. Wyjaśniał 32,3% zmienności stresu rodzicielskiego, $R^2 = 0,323$. Zmienna rozbieżności okazała się związana ze zmienną stresu rodzicielskiego na średnim poziomie: $\beta = 0,568$; $p < 0,001$. Niestandardyzowany współczynnik regresji wynosił 0,056 (co oznacza, że gdy rozbieżność wzrasta o jedną jednostkę, stres rodzicielski wzrasta o 0,056 jednostki).

W dalszym etapie tę samą relację obliczono osobno dla grup chłopców i dziewcząt (płeć była zmienną grupującą). Dla grupy chłopców model regresji wyjaśnia 31,2% zmienności stresu rodzicielskiego ($\beta = 0,559$), a dla grupy dziewcząt – 33,6% ($\beta = 0,580$).

Związek „trudnego” temperamentu dzieci z rozbieżnością rodzicielską i rodzicielskim stresem

Analiza przeprowadzona z użyciem Generalized k -Means Cluster Analysis na całej próbie dodała nowe informacje do uzyskanych wyników. Rodzice, którzy doświadczyli większego stresu i których dotyczyła większa rozbieżność, mieli dzieci z niższym dobrym nastrojem i mniejszą wytrwałością oraz z wyższym złym nastrojem i większą elastycznością (rys. 1). Ten wynik przedstawia drugie skupienie, do którego należy około 30,1% próby badanej. Z kolei rodzice, którzy doświadczyli mniejszego stresu i których dotyczyła niższa rozbieżność, mieli dzieci o wyższym profilu pod względem dobrego nastroju i wytrwałości, a niższym pod względem złego nastroju i elastyczności. Ten wynik przedstawia pierwszy klaster, do którego należy około 69,9% badanej próby (tab. 1).

Tabela 1. Średnie skupień w całej próbie

Klaster	Elastyczność	Dobry nastrój	Wytrwałość	Zły nastrój	Stres rodzicielski	Rozbieżność	Liczba przypadków	(%)
1	11,23	39,30	19,73	3,43	136,66	13,96	223	69,9
2	22,10	27,87	18,83	7,50	355,16	45,80	96	30,1

Tabela 2. ANOVA dla zmiennych w całej badanej próbie

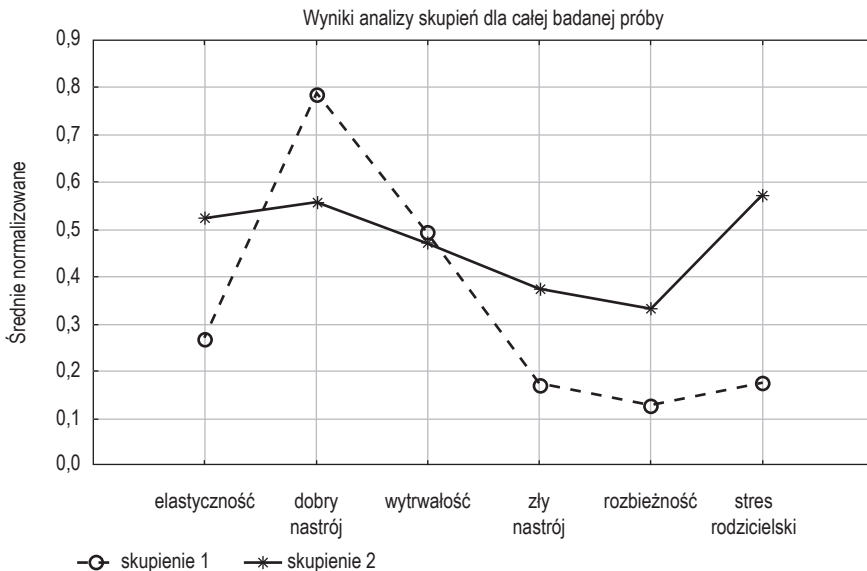
Zmienna	Wariancja międzygrupowa	df	Wariancja wewnątrzgrupowa	df	F	p	η^2	Interpretacja η^2
Elastyczność	7930,91	1	18224,83	317	137,95	< 0,005	0,303	duża
Dobry nastrój	8760,56	1	23553,37	317	117,91	< 0,005	0,211	duża
Wytrwałość	55,15	1	16708,25	317	1,05	0,307	0,003	b. mała
Zły nastrój	1106,50	1	4396,93	317	79,77	< 0,005	0,201	duża
Stres rodzicielski	68026,14	1	45464,95	317	474,31	< 0,005	0,599	duża
Rozbieżność	3203925,09	1	8571648,78	317	118,49	< 0,005	0,272	duża

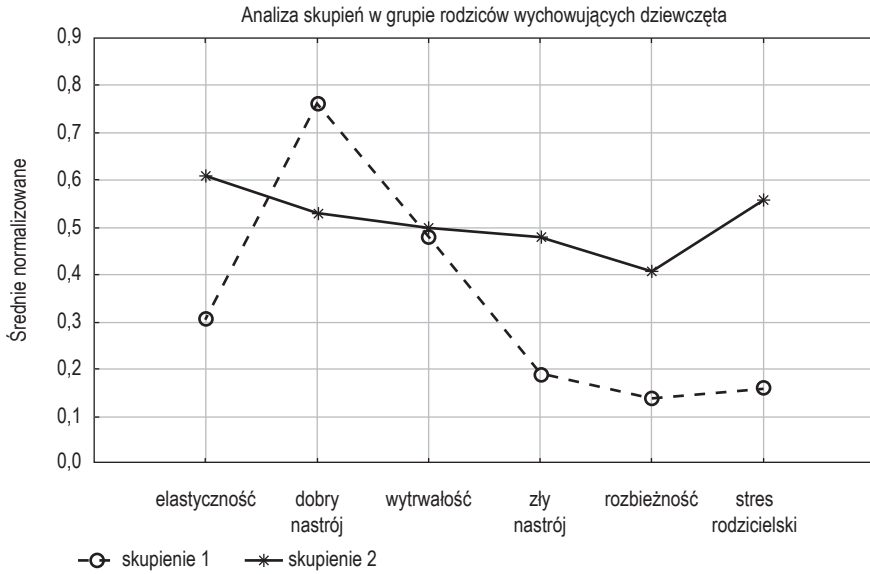
df – stopnie swobody, F – test Fishera, p – poziom istotności statystycznej, η^2 – wielkość efektu

Różnice między klastrami są znaczące dla wszystkich zmiennych oprócz wytrwałości – wielkości efektów są duże (tab. 2). Pierwsza hipoteza została potwierdzona.

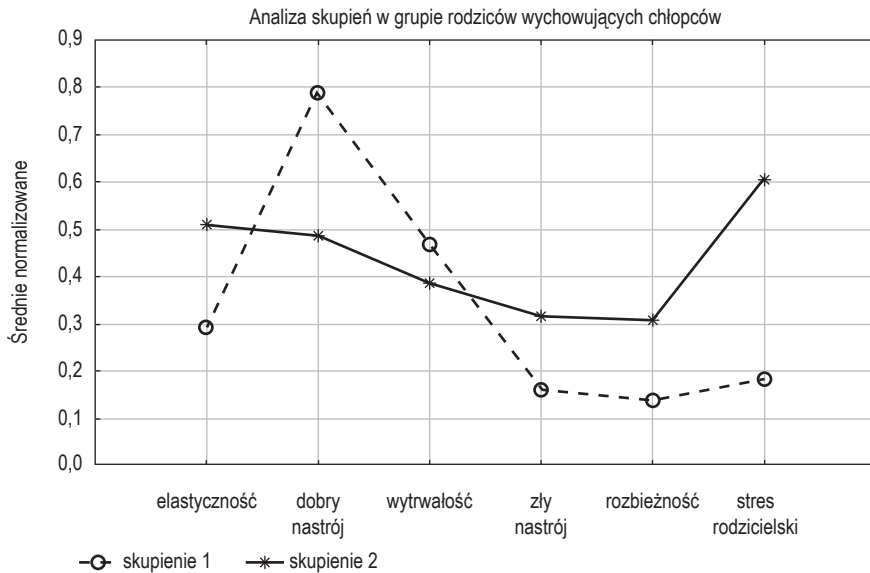
Aby dowiedzieć się, czy ten efekt jest inny wśród rodziców wychowujących chłopców i dziewczynki, przeprowadzono trzy dodatkowe analizy z użyciem Generalized *k*-Means Cluster Analysis. Najpierw w grupie rodziców wychowujących dziewczęta, a następnie w grupie rodziców wychowujących chłopców. Okazało się, że skupienia uzyskane w obu tych grupach są bardzo podobne do uzyskanych dla całej grupy badanej (rys. 2 i 3).

W grupie rodziców chłopców i dziewcząt otrzymano dwa skupienia. Skupienie częściej reprezentowane (72% przypadków w grupie dziewcząt i 67% w grupie

Rysunek 1. Wyniki Generalized *k*-Means Cluster Analysis dla całej badanej próby

Rysunek 2. Wyniki Generalized *k*-Means Cluster Analysis dla grupy rodziców wychowujących dziewczęta

Rysunek 3. Wyniki Generalized *k*-Means Cluster Analysis dla grupy rodziców wychowujących chłopców

chłopców) to klastr odpowiadający pierwszemu skupieniu w populacji ogólnej (tab. 3). Rodzice należący do tego skupienia doświadczali niewielkich rozbieżności i niskiego stresu rodzicielskiego. Mieli także dzieci, które charakteryzowały się wysokim dobrym nastrojem, niskim złym nastrojem i stosunkowo niską elastycznością temperamentalną. Drugie skupienie składało się z mniejszej liczby osób w badanych grupach (28% przypadków w grupie dziewcząt i 33% w grupie chłopców). Rodzice należący do tego klastra doświadczali dużej rozbieżności i znacznego stresu, a ich dzieci charakteryzowały się wyższym negatywnym nastrojem i niższym dobrym nastrojem oraz większą elastycznością. Oprócz wytrwałości w grupie rodziców wychowujących dziewczęta różnice między skupieniami dla wszystkich pozostałych zmiennych były statystycznie istotne. Wielkości efektów w grupie rodziców wychowujących dziewczęta dla wszystkich zmiennych poza wytrwałością są duże (tab. 4). Wielkości efektów w grupie rodziców wychowujących chłopców dla elastyczności, dobrego nastroju, stresu rodzicielskiego i rozbieżności są duże, dla wytrwałości małe, a dla złego nastroju umiarkowane (tab. 4).

Na koniec porównano obie grupy rodziców (wychowujących chłopców i dziewczęta) pod względem różnic dotyczących rozbieżności rodzicielskiej, stresu i cech temperamentu dzieci. Wyniki pokazały, że grupy nie różniły się istotnie. Wielkości efektów poza wytrwałością były duże (rys. 4, tab. 5 i 6). Podobne skupienia występują w grupach chłopców i dziewcząt. Klastry w grupie rodziców doświadczających stresu mają wyższy poziom negatywnego nastroju w grupie dziewcząt (skupienie 1) niż w grupie chłopców (skupienie 2).

Tabela 3. Średnia skupień w grupie dziewcząt i chłopców

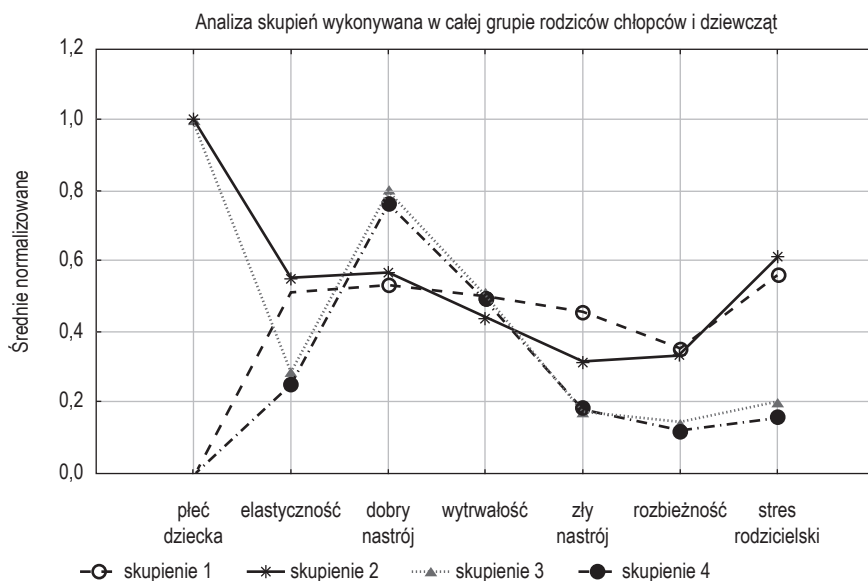
Płeć	Elastyczność	Dobry nastrój	Wytrwałość	Zły nastrój	Stres rodzicielski	Rozbieżność	Liczba przypadków	(%)
Dziewczynka	10,58	38,14	19,31	3,61	127,32	12,58	104	72,2
Dziewczynka	21,40	26,60	19,92	9,07	376,07	44,70	40	27,7
Chłopiec	12,25	40,92	20,41	3,26	147,22	14,77	117	66,9
Chłopiec	21,31	27,94	17,50	6,31	328,67	46,29	58	33,1

Tabela 4. ANOVA dla zmiennych w grupie chłopców i dziewcząt

Zmienna	Płeć	Wariancja międzygrupowa	df	Wariancja wewnątrzgrupowa	df	F	p	η^2	η^2 int.
Elastyczność	dziewczynka	3378	1	6667	142	71,95	< 0,005	0,336	duża
Dobry nastrój	dziewczynka	3850	1	12620	142	43,32	< 0,005	0,234	duża
Wytrwałość	dziewczynka	11	1	8173	142	0,19	0,667	0,001	b. mała
Zły nastrój	dziewczynka	861	1	1893	142	64,58	< 0,005	0,313	duża
Stres rodzicielski	dziewczynka	29792	1	20666	142	204,71	< 0,005	0,590	duża
Rozbieżność	dziewczynka	1787518	1	3615272	142	70,21	< 0,005	0,331	duża

dalszy ciąg tabeli na następnej stronie

Elastyczność	chłopiec	3179	1	2713	173	43,26	< 0,005	0,540	duża
Dobry nastrój	chłopiec	6528	1	9091	173	124,22	< 0,005	0,418	duża
Wytrwałość	chłopiec	330	1	8249	173	6,93	0,009	0,038	mała
Zły nastrój	chłopiec	360	1	2331	173	26,69	< 0,005	0,134	średnia
Stres rodzicielski	chłopiec	1276705	1	5086631	173	43,42	< 0,005	0,201	duża
Rozbieżność	chłopiec	38514	1	23428	173	284,40	< 0,005	0,622	duża

Rysunek 4. Wyniki Generalized *k*-Means Cluster Analysis w grupie rodziców chłopców i dziewcząt

Tabela 5. Średnie skupień

Skupienie	Płeć	Elastyczność	Dobry nastrój	Wytrwałość	Zły nastrój	Stres rodzicielski	Rozbieżność	Liczba przypadków	(%)
1	dziewczynka	21,4	26,6	19,9	9,1	376,1	44,7	40	12,5
2	chłopiec	23,1	28,2	17,5	6,3	356,8	48,8	50	15,7
3	chłopiec	12,1	40	20,2	3,5	147,6	15,8	125	39,2
4	dziewczynka	10,6	38,1	19,3	3,6	127,3	12,6	104	32,6

Tabela 6. ANOVA dla zmiennych

Zmienna	Wariancja międzygrupowa	df	Wariancja wewnątrzgrupowa	df	F	p-value	η^2	η^2 int.
Elastyczność	7925	3	18231	315	45,65	< 0,005	0,303	duża
Dobry nastrój	9041	3	23273	315	40,79	< 0,005	0,280	duża
Wytrwałość	267	3	16497	315	1,70	0,168	0,016	mała
Zły nastrój	1201	3	4303	315	29,30	< 0,005	0,218	duża
Stres rodzicielski	69663	3	43828	315	166,89	< 0,005	0,614	duża
Rozbieżność	3360228	3	8415346	315	41,93	< 0,005	0,285	duża

Podsumowanie i dyskusja

W badaniu nie potwierdzono żadnej różnicy w związku zmiennych w grupach stratyfikowanych według płci dziecka. Oznacza to, że nie ma różnic w grupach rodziców chłopców i dziewcząt w zakresie relacji między rozbieżnością a stresem rodzicielskim. Rodzice, którzy nie osiągnęli celów rodzicielskich, doświadczali rozbieżności i stresu niezależnie od tego, czy wychowywali chłopca, czy dziewczynkę. To bardzo ważny wynik. Badania wykazały, że chłopcy – być może z powodu ich większej aktywności – częściej są opisywani przez nauczycieli jako „trudni” [37]. Jednakże, jeśli chodzi o realizację celów wychowawczych, wszelkie trudności w tej dziedzinie związane są z doświadczaniem stresu rodzicielskiego, niezależnie od płci dziecka.

Co więcej, jeśli chodzi o współistnienie cech temperamentu dziecka z rozbieżnością i doświadczanym stresem rodzicielskim, nie zaobserwowano różnic między chłopcami i dziewczętami. W całej populacji oraz w grupach rodziców wychowujących chłopców i dziewczęta zaobserwowano dwa charakterystyczne skupienia:

- a) rodzice o niskim poziomie rozbieżności (którzy osiągnęli swoje cele) i stresu rodzicielskiego. Do tego grona byli klasyfikowani rodzice, których dzieci miały wysokie wyniki w dobrym i niskie w złym nastroju;
- b) skupienie rodziców o wyższych wynikach w rozbieżności (niemożności osiągnięcia celów wychowawczych) i doświadczających stresu. Do tej grupy byli klasyfikowani rodzice, których dzieci miały umiarkowane wyniki w dobrym i wyższe niż dzieci rodziców należących do pierwszego skupienia w złym nastroju. Dzieci tych rodziców miały również znacznie wyższy poziom elastyczności.

Informacje uzyskane za pomocą analizy skupień ujawniły, że ze stresem rodzicielskim i rozbieżnością związane są zły nastrój dziecka oraz elastyczność.

Zastosowanie przedstawionej tutaj metody analizy skupień pokazało nie tylko interesujące zależności między zmiennymi, ale ujawniło też, które skupienia wybrane ze względu na cechy temperamentalne są najczęściej reprezentowane w populacji. Analiza skupień dowiodła, że klaster, do którego należą rodzice doświadczający

mniejszego stresu, jest dwukrotnie częstszy niż klaster rodziców doświadczających silniejszego stresu. Nie jest zaskoczeniem, że grupa rodziców o wyższych wynikach pod względem stresu rodzicielskiego i rozbieżności jest mniejsza niż grupa rodziców o niższych poziomach rozbieżności i stresu. Rozkład wyników dla zmiennej stresu jest prawoskośny, w populacji nadreprezentowane są niskie wyniki. Mniejsza liczba rodziców doświadcza niezdolności osiągnięcia celów wychowawczych [37]. Pewnym zaskoczeniem jest jednak związek między wyższymi wynikami w zakresie rozbieżności i stresu a elastycznością temperamentalną. Rozważania teoretyczne doprowadziły do założenia, że temperamentalna elastyczność dziecka będzie związana z niższym poziomem stresu i rozbieżności. Ale okazało się, że jest odwrotnie. Ten związek powinien zostać potwierdzony w przyszłości na innych próbach. Nie ma wszakże wątpliwości co do związku rozbieżności, stresu i negatywnego nastroju dzieci – efekt ten jest szczególnie silny w grupie rodziców dziewcząt.

Wiele badań wykazało, że temperament dziecka może silnie warunkować postawy rodziców wobec niego [40–42]. Przedstawione wyniki potwierdzają ponadto badania innych badaczy, którzy twierdzili, że temperament dziecka pozostaje w związku z poziomem stresu rodziców [43].

Istnieje kilka ograniczeń tego badania. Nie uwzględniono w nim wielu innych interesujących zmiennych, które można by powiązać z rozbieżnością i rodzicielskim stresem, takich jak płeć rodzica, kolejność dziecka w rodzinie lub status socjoekonomiczny rodziny [37]. W przyszłych badaniach należy również przeanalizować inne cechy temperamentalne dzieci.

Uzyskane tutaj wyniki mają pewne ważne implikacje dla wychowania. W poradnictwie należy uwzględnić wiedzę o korelacji stresu rodzicielskiego z pewnymi cechami temperamentu dziecka, szczególnie z jego negatywnym nastrojem. Prowadzone przez Szymańską i Aranowską badania ujawniły, że doświadczanie stresu rodzicielskiego jest związane z popełnianiem przez rodzica błędów wychowawczego, jakim jest hamowanie aktywności dziecka [17]. Gurycka [19] twierdziła, że błędy wychowawcze mogą być czynnikami determinującymi kształtowanie się u dzieci zaburzeń osobowości. Jeżeli tak się dzieje, to stres rodzicielski również może być istotnym czynnikiem w powstawaniu zaburzeń osobowości u dzieci, sprzyja bowiem popełnianiu przez rodziców błędów wychowawczych.

Opisane badania dowiodły, że istnieją cechy temperamentalne dziecka, które współwystępują ze stresem rodzicielskim. Być może (jest to tylko teza) pewne cechy temperamentalne predysponują nie tylko genetycznie, ale również przez wkład w „trudną sytuację wychowawczą” do powstawania zaburzeń osobowości u dzieci.

ZAŁĄCZNIK 1

Proszę wymienić trzy cechy, które są dla Pani/Pana jako rodzica szczególnie ważne i przykłada Pani/Pan wysilek, aby dziecko te cechy rozwinęło.

Cecha pierwsza:..... (nazwa cechy)

Oceń ważność tej cechy dla Ciebie jako rodzica, w jakim stopniu chciałbyś, aby Twoje dziecko takie było?

-7 -6 -5 -4 -3 -2 -1 0 1 2 3 4 5 6 7

(-7) zdecydowanie nie takie (7) zdecydowanie takie

Oceń, w jakim stopniu (wpisz imię dziecka) posiada daną cechę?

-7 -6 -5 -4 -3 -2 -1 0 1 2 3 4 5 6 7

(-7) zdecydowanie nie posiada (7) zdecydowanie posiada

ZAŁĄCZNIK 2

- tr 1** Mam z moim dzieckiem sporo trudności wychowawczych.
- tr 2** Odnoszę wrażenie, że wychowanie mojego dziecka to ciągła walka.
- tr 3** Odczuwam trudności wychowawcze związane z moim dzieckiem.
- tr 4** Ustawicznie jestem zdenerwowana(y) z powodu konfliktów z dzieckiem.
- tr 5** Doświadczam często bezsilności w trakcie kontaktu z dzieckiem.
- tr 6** Z powodu zachowania dziecka jestem stale zagniewana(y).
- tr 7** Nie daję sobie rady z moim dzieckiem.
- tr 8** Odczuwam dużo lęku w kontakcie z dzieckiem.

Piśmiennictwo

1. Szymańska A. *Parental stress in an upbringing situation and giving children help: A model of the phenomenon*. Int. J. Interdiscip. Soc. Sci. 2011; 6(3): 141–153.
2. Szymańska A. *Doświadczana przez rodzica trudność w sytuacji wychowawczej a reprezentacja dziecka w umyśle rodzica: model zjawiska* [Parental difficulties encountered in upbringing situations and the child's representation in the parent's mind: A model]. Psychologia Rozwojowa 2012; 17(4): 79–91.
3. Casanueva C, Goldman-Fraser J, Ringeisen H, Lederman C, Katz L, Osofsky JD. *Maternal perceptions of temperament among infants and toddlers investigated for maltreatment: Implications for services need and referral*. J. Fam. Violence 2010; 25(6): 557–574.
4. Lee EJ. *Differential susceptibility to the effects of child temperament on maternal warmth and responsiveness*. J. Genet. Psychol. 2013; 174(4): 429–449.
5. Puura K, Mäntymaa M, Leppänen J, Peltola M, Salmelin R, Luoma I i wsp. *Associations between maternal interaction behavior, maternal perception of infant temperament, and infant social withdrawal*. Infant. Ment. Health J. 2013; 34(5): 586–594.
6. Phillips D, Crowell NA, Sussman AL, Gunnar M, Fox N, Hane AA i wsp. *Reactive temperament and sensitivity to context in childcare*. Soc. Dev. 2012; 21(3): 628–644.
7. Gurycka A. *Struktura i dynamika procesu wychowawczego* [Structure and dynamics of the upbringing process]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN; 1979.
8. Gurycka A. *Skuteczność wychowania w świetle badań psychologicznych 1976–1979*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego; 1985.
9. Denissen JJ, Aken van MAG, Dubas JS. *It takes two to tango: How parents' and adolescents' personalities link to the quality of their mutual relationship*. Dev. Psychol. 2009; 45(4): 928–941.
10. Kochanska G, Kim S. *Difficult temperament moderates links between maternal responsiveness and children's compliance and behavior problems in low-income families*. J. Child Psychol. Psychiatry 2013; 54(3): 323–332.
11. Lee CL, Bates JE. *Mother-child interaction at age two years and perceived difficult temperament*. Child Dev. 1985; 56(5): 1314–1325.
12. Bruning S, McMahon C. *The impact of infant crying on young women: A randomized controlled study*. J. Reprod. Infant Psychol. 2009; 27(2): 206–220.
13. Casalin S, Tang E, Vliegen N, Luyten P. *Parental personality, stress generation, and infant temperament in emergent parent-child relationships: Evidence for a Moderated Mediation Model*. J. Soc. Clin. Psychol. 2014; 33(3): 270–291.
14. Laukkanen J, Ojansuu U, Tolvanen A, Alatupa S, Aunola K. *Child's difficult temperament and mothers' parenting styles*. J. Child Fam. Stud. 2014; 23(2): 312–323.
15. Moore KM, Gordon JE, McLean LA. *Child sleep problems and parental depression: Testing a risk and resistance model*. J. Child Fam. Stud. 2012; 21(6): 982–991.
16. Oddi KB, Murdock KW, Vadnais S, Bridgett DJ, Gartstein M. *Maternal and infant temperament characteristics as contributors to parenting stress in the first year postpartum*. Infant Child Dev. 2013; 22(6): 553–579.
17. Szymańska A, Aranowska E. *Błąd w wychowaniu. W stronę weryfikacji teorii Antoniny Guryckiej* [Mistake in upbringing. Toward verification of the theory of Antonina Gurycka]. Warszawa: Liberi Libri; 2016.
18. Szymańska A, Dobrenko KA. *The ways parents cope with stress in difficult parenting situations: The structural equation modeling approach*. PeerJ. 2017; 5: e3384.

19. Gurycka A. *Błąd w wychowaniu* [Mistake in upbringing]. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne; 1990.
20. Kuczyński L. *Beyond bidirectionality: Bilateral conceptual framework for understanding dynamics in parent-child relations*. W: Kuczyński L. red. *Handbook of dynamics in parent child relations*. Thousand Oaks: Sage Publications; 2003. S. 1–24.
21. LeVine RA. *Parental goals: Across-cultural view*. Teach. Coll. Rec. 1974; 76(2): 226–239.
22. LeVine RA. *A cross-cultural perspective on parenting*. W: Fantini MD, Cardenas R. red. *Parenting in a multicultural society*. Boston: Allyn & Bacon; 1980. S. 17–26.
23. Muszyński H. *Ideal i cele wychowania* [The ideal and goals of upbringing]. Warszawa: Biblioteka Nauczyciela PZWS; 1972.
24. Kochańska G. *Kształtowanie u dzieci zainteresowania innymi ludźmi i gotowości do niesienia im pomocy* [Developing interest in other people and readiness to help them in children]. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; 1982.
25. Reeve JM. *Understanding motivation and emotion*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons; 2005.
26. Tomaszewski T. *Człowiek w sytuacji*. W: Tomaszewski T. red. *Psychologia*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe; 1975. S. 17–36.
27. Reykowski J. *Funkcjonowanie osobowości w warunkach stresu psychologicznego* [Personality functioning under psychological stress]. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe; 1966.
28. Bugental D, Happaney K. *Parent-child interaction as a power contest*. J. Appl. Dev. Psychol. 2000; 21(3): 267–282.
29. Strelau J. *Psychologia różnic indywidualnych* [The psychology of individual differences]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR; 2002.
30. Strelau J. *Psychologia temperamentu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN; 2009.
31. Windle M. *Temperament and personality: An exploratory inter-inventory study of the DOTS-R, EASI-II, and EPI*. J. Pers. Assess. 1989; 53(3): 487–501.
32. Buss A, Plomin R. *Temperament: Early developing personality traits*. Hillsdale, NJ: Erlbaum; 1984.
33. Chess S, Thomas A. *Origins and Evolution of Behavior Disorders*. Cambridge, MA: Harvard University Press; 1984.
34. Śliwińska M, Zawadzki B, Strelau J. *Adaptacja „Zmodyfikowanego kwestionariusza wymiarów temperamentu” Windle’a i Lerner’a do warunków polskich: zastosowanie do diagnozy temperamentu młodzieży i osób dorosłych*. Studia Psychologiczne 1995; 33(1–2): 113–146.
35. Stephens K. *Strategies for parenting children with difficult temperament*. Parenting Exchange. 2007. <http://www.easternflorida.edu/community-resources/child-development-centers/parent-resource-library/documents/parenting-the-difficult-temperament.pdf>.
36. Bugental DB, Lyon JE, Lin EK, McGrath EP, Bimbela A. *Children “tune out” in response to the ambiguous communication style of powerless adults*. Child Dev. 1999; 70(1): 214–230.
37. Szymańska A. *Coping with difficulties in parenting situations – Parental control, obedience enforcement and directiveness*. Stud. Psychol. (Bratisl) 2017; 59(1): 3–21.
38. Szymańska A. *Wykorzystanie analizy skupień metodą data mining do wykreślenia profili osób badanych w badaniach psychologicznych* [Using cluster analysis in the data mining method to draw profiles of participants surveyed in psychological research]. Studia Psychologiczne 2017; 55(1): 25–40.
39. Aranowska E. *Pomiar ilościowy w psychologii* [Quantitative measurements in psychology]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR; 2005.

40. Kiel EJ, Buss KA. *Associations among Context-Specific Maternal Protective Behavior, Toddlers' Fearful Temperament, and Maternal*. Soc. Dev. 2012; 21(4): 742–760.
41. Kim S, Kochanska G. *Child temperament moderates effects of parent-child mutuality on self-regulation: A relationship-based path for emotionally negative infants*. Child Dev. 2012; 83(4): 1275–1289.
42. Vachha B, Adams R. *Myelomeningocele, temperament patterns, and parental perceptions*. Pediatrics 2005; 115(2): 58–63.
43. Jessee A, Mangelsdorf SC, Shigeto A, Wong MS. *Temperament as a moderator of the effects of parental depressive symptoms on child*. Soc. Dev. 2012; 21(3): 610–627.

Adres: Agnieszka Szymańska
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
Instytut Psychologii
01-938 Warszawa, ul. Wóycickiego 1/3 bud. 14
e-mail: elysium5678@gmail.com

Otrzymano: 3.03.2018

Zrecenzowano: 3.08.2018

Otrzymano po poprawie: 11.08.2018

Przyjęto do druku: 16.08.2018